

KRONIEKRECENSIE

IS HITLER TOCH AAN HET WINNEN? I

barriers affecting this practice. By conducting a literature review, we examined these barriers in depth and classified them in three main categories of barriers that can influence each other. Taking these barriers into account, the question of this research takes on a new perspective: *How can nurses be supported in overcoming the barriers they experience in order that they could implement spiritual care in their everyday nursing practice?* To find an answer to this latter question, we followed three ways elaborated in three separated parts of this article.

In the first part we followed a competence oriented way by describing and evaluating the competency profile of van Leeuwen and Cusveller. From a contemporary nursing perspective we discovered this profile offers a very strong base. However, this profile could be enriched with some extra competencies to support nurses more adequately in their contemporary spiritual care practice. Five enriching competencies have been filtered out of the literature, but also out of the ‘spiritual care barriers’ of nurses.

In a second part, we explored essential elements within spiritual care training. Based on the spiritual care training developed and implemented by Frieda Boeykens in a palliative care context (AZ Sint-Blasius Dendermonde), but also based on the literature, we discovered seven essential elements that can lead to high-quality spiritual care delivered by nurses.

In the third and last part we discovered spiritual care is not limited to spiritual care communication. Both physical care and building a supporting care relationship are also adequate ways to give spiritual care. By a theological reflection and a reflection on every day nursing practice, this two aspects were explored.

In conclusion, this article gives insight in three ways to support nurses in integrating spiritual care in their everyday nursing practice. However, following these roads will not be sufficient. Spiritual care givers and educators need to be supported by policies in health care settings. More concrete, the policy should take the initiative to integrate generalist and specialist spiritual care in the whole health care context and should support spiritual care givers in training other professional health care workers in generalist spiritual care.

De Tweede Wereldoorlog met zijn Jodenmoord en atoombommen op Hiroshima en Nagasaki is voor de huidige jeugd ver verleden tijd. De laatste Joodse en andere overlevenden van de nazikampen in Auschwitz en elders zijn weldra gestorven.

Maar dat neemt niet weg dat wegens het oorlogsgeweld van de twintigste eeuw de generaties van vandaag bewust of onbewust met heel wat uitdagingen leven. Het onverwerkte verleden blijft nieuw geweld veroorzaken, terwijl het nadenkend verwerken van de trauma's uit het verleden laat, traag en moeizam gebeurt. Een deel van die verwerking gebeurt in wat men de “Holocaust-studies” noemt.

“Holocaust” is de naam die gegeven wordt aan de uitmoording van de Joden door de nazi's in de Tweede Wereldoorlog. “Holocaust” is gebruikelijk in Engels taalgebied, maar Joden wijzen me er geregeld op dat deze term verkeerde associaties oproept. Een holocaust² is een brandoffier gebracht aan de Heer, en daar heeft de judeocide niets mee te maken. Joden spreken liever van “Sjoa” (*Shoah*) wat “ramp” betekent, zoals de Armeniërs spreken van “Medz Yeghern” (“grote misdaad”) voor de Armeense genocide in het Ottomaanse Rijk in 1915 en de Roma en Sinti van “Porrajmos” (“verslinding”) of “Samudaripen” (“massamoord”) voor de vernietiging van de “zigeuners” tijdens de Tweede Wereldoorlog.

EEN ENCYCLOPEDISCHE STUDIE

“Wij zijn allen overlevenden van Hiroshima en Auschwitz”, schrijft Prof. Pollefeyt terecht in zijn boek “Ethics and Theology after the Holocaust”³: “We maken allemaal deel uit van de strijd om betekenis en zin in een wereld waar soortgelijke tragedies zich mogelijk opnieuw kunnen voordoen.”⁴ Deze encyclopedie van Sjoa-studies – zo mag je deze bundel essays wel noemen – is een meesterlijke besprekking van de uitdagingen waarmee “Auschwitz” ons stelt, gaande van de

1 Didier POLLEFYT, *Ethics and Theology after the Holocaust*, Leuven - Paris - Bristol (CT): Peeters, 2018, [12] + 426 blz. 16 x 25 cm. ISBN: 978-90-429-3750-5, 64€.

2 Het woord “holocaust” is een leenwoord uit het Oudgrieks (ὁλοκαυτόν, *holokauston*), en betekent letterlijk: “geheel verbrand”. Cf. Leviticus 1.

3 Didier POLLEFYT, *Ethics and Theology after the Holocaust*, Leuven - Paris - Bristol (CT): Peeters, 2018, blz. 406.

4 “(...) we have all survived Hiroshima and Auschwitz. We are all part of the struggle for meaning and sense in a world where similar tragedies can potentially emerge again.”

vraag hoe mensen in staat waren zulk kwaad te doen tot de vraag of God nog wel denkbaar is in een wereld waar zulk kwaad mogelijk is en werkelijkheid werd.

Op de kaft van het boek staat een reproductie van de “*Witte kruisiging*” van Marc Chagall, geschilderd in 1938 als reactie op de “*Kristallnacht*” in Duitsland. De verantwoording voor de keuzes van deze illustratie op de kaft geeft de auteur in zijn “afsluitende bedenking”⁵, zonder de Tora kan de mensheid niet overleven⁶. “Zonder de Tora” zijn wel degelijk de laatste woorden. De Tora is Gods Woord aan het Joodse volk geschonken en voor ons, christenen, vlees en bloed geworden in de Jood Jezus van Nazaret, Gods Woord voor alle volkeren.

Het lijvige boek – alles samen meer dan 400 bladzijden – is een bundeling van 21 essays, die op het inleidende hoofdstuk en de twee hoofdstukken uit de “sectie opvoeding” na, min of meer herwerkte bijdragen zijn die de auteur al eerder publiceerde tussen 1992 en 2018, één ervan met medewerking van D. Bolton. Ze zijn verdeeld over veertien “secties” die elk een domein van de werkelijkheid aangeven, waarover niet meer hetzelfde gedacht kan worden – of waarin niet meer op dezelfde manier gehandeld kan worden – als voor “Auschwitz” (en “Hiroshima”). Zo onder meer: de mens, de samenleving, ethiek, God, Christus, religie, Bijbel, natuur en schepping, opvoeding en onderwijs, politiek, dood en leven na de dood. Eén domein ontbreekt naar mijn gevoel: de economie. Op o.a. blz. 74 wordt het domein van de economie wel even aangeraakt, maar het zou goed zijn dat anderen hierover verder nadenken, want het is wijs dat de schoenmaker bij zijn leest bleef. Het boek geeft stof genoeg tot nadenken en is een uitnodiging tot een andere manier van denken en leven, die, naar het er uitziet, niet genoeg wordt gehoord en opgenomen. De ontstaansgeschiedenis van het boek verklaart dat de auteur zich soms herhaalt, maar sommige dingen worden blijkbaar niet genoeg herhaald. In zijn eerste hoofdstuk toont Pollefeyt hoe de verschillende hoofdstukken van dit boek samen een echt coherent geheel vormen.

WAT ZOU IK GEDAAN HEBBEN?

Een van de meest prangende vragen die de Sjoa stelt aan mij, geboren na de Sjoa, is wat ik zou gedaan hebben in die dagen. *Zou ik hebben toegekeken, mee geheuld of me durven verzet te hebben? Want achteraf breng ik de mensen van toen gemakkelijk onder in de duidelijke categorieën van slachtoffers of daders,*

⁵ “*Closing Reflection*”, blz. 417-420.

⁶ De laatste zin van het hele boek verwijst naar een figuur op het schilderij die slecht één schoen heeft en de Tora omarmt: “men can live without shoes but will not survive without the Torah.” (blz. 420).

van goeden en slechten. Pollefeyt vraagt zich eerst af of de “buitenaarders” die wij zijn – niet-overlevenden of niet-Joden – we recht van spreken hebben over een gruwel die wij niet hebben meegemaakt en die elke logica lijkt te tarten. Willen we echter voorkomen dat dergelijk kwaad zich herhaalt, dan doen we er goed aan toch te proberen te begrijpen wat de “mechanismen van het kwaad” zijn, die ons ook in hun greep zouden kunnen krijgen. Want de “daders” zijn evengoed als de slachtoffers, noch engelen noch duivels. In discussie met Richard Rubenstein, Hannah Arendt en Peter Haas legt Pollefeyt onder meer goed uit hoe ideologie het morele inzicht verderft en leidt tot zelfbedrog. Dit is één van de centrale besluiten van zijn studie.⁷ Elke opdeling van mensen in “zij” tegenover “wij” is levensgevaarlijk. In dialoog met Viktor Frankl en Tzevan Todorov zoekt de auteur ook te begrijpen in hoeverre de slachtoffers nog konden kiezen voor het goede. Om Hitler geen postume overwinning te schenken (Emil Fackenheim) is het Joodse antwoord: de Tora beleven. Hier bespreekt Pollefeyt Emmanuel Levinas en gaat daarna het gesprek aan met Zygmunt Bauman en Tzevan Todorov, die, de ene meer sociologisch, de tweede meer historisch en antropologisch, in de moderniteit een antwoord zoeken op de vraag waarom de Sjoa toch mogelijk was.

IS VERGEVING MOGELIJK?

Een delicate en veel bediscussieerde kwestie is de vraag of het kwaad van de Sjoa niet zo vreselijk was dat er geen vergeving voor mogelijk is. Toch zijn geschiedenisbekend van verzoening tussen “dader” en slachtoffer. Joden en christenen verschillen hierover vaak van mening. Pollefeyt onderzoekt wat onder vergiffenis en verzoening verstaan dient te worden en analyseert de voorwaarden die vervuld moeten zijn om van vergiffenis te kunnen spreken. Tegelijk is een tweede centraal besluit van Pollefeyt dat een juist begrip van vergiffenis nodig is, om Hitler geen postume overwinning te gunnen.⁸

⁷ “A central insight of this book is that evil always happens through a certain degree of self-deception.” (blz. 16).

⁸ “(...) a central idea of this volume is that by restoring a critical concept of forgiveness in normal human relations, one can deny Hitler a posthumous victory.” (blz. 17).

GOD IN EN NA “AUSCHWITZ”

Een andere prangende vraag is: waar was God in Auschwitz? Of met andere woorden: wat betekent de Sjoa voor onze manier van spreken over en tot God? Velen verloren hun geloof in Auschwitz, heet het. Over welk geloof gaat het dan? Geloof in wie of wat? God was niet afwezig is Auschwitz, maar hing aan de galg, zoals Eli Wiesel verhaalt in “*De Nacht*”, gelijk Hij aan het kruis werd genageld in Jezus van Nazaret. Immanuel⁹ is niet de “*Gott mit uns*” van een beperkte groep – niet van de Duitse soldaten, maar ook niet van de geallieerde strijdkrachten – maar de God die heel de schepping bemint en daarom het dichtst bij de zwaksten, de lijdenden en de onderdrukten is. Pollefeyt pleit voor een christelijk godsbild: een God die groter is dan het kwaad¹⁰. Hij citeert Levinas die schrijft dat God “*autrement qu’être* (anders dan zijn)” gedacht moet worden¹¹. Misschien reikt het werk van L. Zizioulas kostbare suggesties aan om te spreken (weliswaar zonder het hele mysterie te begrijpen!) over de andersheid en het zijn van God vanuit de orthodoxe reflectie over de Drie-eene God¹².

Voor christenen kan je niet over God spreken zonder Jezus van Nazaret te kennen. “Auschwitz” is mee een katalysator geweest voor vele kerken om anders over de Joden van vroeger en nu en over Jezus te gaan denken. En om in te zien dat een confrontatie met de Joodse traditie na de tempelverwoesting van 70 n.C. helpt om Jezus opnieuw te zien als de gekruisigde Jood die als koning der Joden ook de vrede voor alle volkeren begonnen is te brengen. Pollefeyt bespreekt de “revolutionaire” betekenis van het Tweede Vaticaans Concilie met de verklaring “*Nosstra Aetate*”, dat maar een begin is van een noodzakelijke bekeringsweg die het spreken over Christus moet redden uit alle implicaties van de zogenamde “substitutieleer”, die in de Kerk een vervanging van het Joodse volk ziet. Pollefeyt pleit voor een “Logos-christologie”: zowel Joden als christenen leven in het licht van Gods Woord. Voor de christenen heeft dit Woord vlees en bloed aangenomen in Jezus, die ze daarom als de Christus erkennen. En hoe moeten we denken over Gods Verbond? Is er een andere heilsweg voor de Joden dan voor de andere volkeren? Dergelijke vragen brengen ons bij de interreligieuze dialoog. Hier pleit Pollefeyt voor een luisteren naar elkaar om van elkaar te leren betere mensen te zijn, omdat alleen de weg van dialoog en samenwerking de weg van vrede is. Dat is trouwens de weg die Jezus ons voorgegaan is!

⁹ Hebreeuws voor “God met ons”. zie Jesaja 7:14 en 8:8.

¹⁰ “God is always greater than evil.” (blz. 250).

¹¹ “Otherwise Than Being” (blz. 250) is de titel van de stolparagraaf van h. 12: “Eclipsing God” (239-251).

¹² Zie zijn jongst vertaalde werk: Ioannis Zizioulas, *Gemeenschap en andersheid. Theologie van de persoon*, Middelburg: Skandalon / Antwerpen: Halewijn, 2019, dat ook in dialoog gaat met de ontologie van E. Levinas.

DE BIJBEL NA “AUSCHWITZ”

En met de vraag hoe God te verstaan “na Auschwitz” rijst tegelijk de vraag naar een “post-holocaust” verstaan van de Bijbel, want in de Bijbel zijn vele passages te vinden die misbruikt worden om anti-Joods en antisemitisch gedrag te rechtvaardigen. Aanhangers van de ketterij dat God in zijn woede om de dood van Jezus het Joodse volk zou hebben verstoeten, beroepen zich bijv. op de verzen 14-16 uit het tweede hoofdstuk van Paulus’ eerste brief aan de Tessalonikenzen. Een grondige besprekking van deze verzen, die gebeurt in samenwerking met David Bolton, die bij Pollefeyt doctoreerde, leidt tot een “hermeneutische” sleutel om de Bijbel te lezen vanuit de “eschatologie” of de droom van God voor de mensheid. De constitutie “*Dei Verbum*” van het Tweede Vaticaans Concilie stelt dat men om de Bijbel te verstaan moet “letten op de eenheid van de hele Schrift” (§12). God die zich in het geheel van de Bijbel openbaart is een God die de redding van alle mensen en van heel de schepping wil. Een uitleg van een passage die daartegenin gaat, kan niet.

Ik sprak van “redding van heel de schepping”. Dat is ook het besluit van de volgende sectie die gewijd is aan wat men nu graag “ecologische” vragen zou noemen: hoe denken over de schepping na de nazistische afgoderij van “de natuur”? Vaak krijgt de Bijbelse traditie de schuld van het feit dat de mensheid zich als een onverantwoorde “heer en meester” over de natuur heeft gedragen. Maar dat blijkt dan een verkeerde interpretatie van Gods Woord te zijn.

“NIET NOG EENS”

Twee bijdragen gaan over “*Holocaust Education*”. Hoe tot de volgende generaties, die de Sjoa niet hebben meegemaakt, spreken over dit dieptepunt van de menselijke geschiedenis opdat het niet nog eens zou gebeuren? Want er is een manier om erover te spreken die de reactie oproept: “Nee, niet nog eens over de Jodenmoord!” Pollefeyt spreekt hier uit zijn eigen ondervinding als lesgever en opvoeder en analyseert niet alleen wat hij “de holocaust-moeheid” bij leerlingen en studenten noemt, maar duidt ook een manier aan waarop die vermeden wordt. En een ander aspect in het ter sprake brengen van de Sjoa is de vraag in hoeverre men de nazipoging om het Joodse volk uit te roeien kan en mag vergelijken met andere volkerenmoorden, zoals de Armeense uit de Eerste Wereldoorlog of die van de Hutu’s en de Tutsi’s in recentere tijden. Pollefeyt bespreekt hierbij drie pedagogische “oriëntaties”: een eerste legt de Sjoa uit in zijn historische context, maar zonder uit het verleden lessen te trekken voor het heden; een tweede presenteert de Sjoa alsof er niets nieuws is onder de zon en dit soort kwaad van alle tijden is, zonder oog te hebben voor de specificiteit van deze uitroegingspoging; een

derde stelt dat de geschiedenis voortdurend herschreven wordt en iedere generatie zoals iedere persoon zijn eigen interpretatie van het verleden heeft zodat we dus eigenlijk het verleden niet kunnen kennen. Pollefeyt pleit voor een onderricht vanuit het besef dat Primo Levi verwoordde: "Het is ooit gebeurd; het kan dus altijd opnieuw gebeuren".

EN ISRAËL?

Het voorlaatste hoofdstuk stelt "een van de delicaatste kwesties van heel het boek" (23): hoe te kijken naar de staat Israël? Dit is maar één van de politieke vragen die zich na "Auschwitz" en "Hiroshima" opdringen, maar misschien wel een "sleutelvraag" voor alle politieke vraagstukken. Wie in het Israëlie-Palestijnse conflict partij wil kiezen voor de slachtoffers, vindt slachtoffers langs beide zijden. Pollefeyt vraagt zich af hoe christenen als derde partij moslims en Joden kunnen helpen de manicheïstische visie achter zich te laten die mensen dwingt te kiezen tussen vriend en vijand. Hij denkt aan "binationalisme" als een mogelijke politieke oplossing.

Met de auteur ben ik het eens dat in het licht van de hele hedendaagse politieke ontwikkeling van onze wereld het principe van een afzonderlijke staat voor elk afzonderlijk volk niet realistisch is en geen perspectief op vrede biedt. Spreekt het Bijbels visioen niet eerder van een stad – een samenleving dus – waar alle volkeren thuis zijn? Is dit niet een uitnodiging om in alle steden mensen van alle volkeren toe te laten? Maar wat dan met een plek op de wereld waar de Joden de garantie hebben veilig te kunnen leven? Of zullen de Joden die garantie nooit hebben als niet alle mensen die hebben? Of moeten we de vraag omdraaien en zeggen dat elke mens pas veilig zal zijn op deze wereld als ook de Joden overall veilig zullen zijn?

"NA" DE DOOD?

De laatste bijdrage gaat over het laatste: de dood en "daarna". De "doodsfabriek" die Auschwitz was en de massavernietigingswapens die in Hiroshima en Nagasaki werden ingezet, stellen ook vragen aan de manier waarop de mens denkt al dan niet de dood te overleven, nu de mens in staat lijkt te worden de hele mensheid zelf te vernietigen. Een bezinning over allerlei vormen van menselijke pogingen tot "voortleven" brengt de auteur tot de conclusie dat het christelijke geloof in de verrijzenis een antwoord biedt op de Sjoa: de hoop dat het goede het haalt op het kwaad. Het vertrouwen in een God die het kwaad dat wij doen, omkeert tot leven

voor alle volkeren (cf. Genesis 50,20), moge de mensheid inspireren in de strijd tegen alle vormen van geweld en uitsluiting opdat "Hitler" niet zou overwinnen.

HENDRIK HOET - ANTWERPEN

Priester van het bisdom Antwerpen

Lid van de Gemeenschap van Sint'Egidio
Bijbeltheoloog en professor Jodendom aan het Johannes XXIII-seminarie
Pastoor van de Sint-Carolus Borromeuskerk te Antwerpen

Kanunnik van het O.-L.-Vrouwekapittel
Lid van het overlegorgaan van Joden en christenen van België
Adres: Sint-Pieterstraat, 1, 2000 Antwerpen
E-mail: hendrik.hoet@gmail.com

Résumé

Le recueil des 21 essais que Pollefeyt a rassemblés ici forme une vraie encyclopédie concernant la Shoah. En dialogue avec d'autres penseurs, il cherche une réponse aux grandes questions éthiques, théologiques, mais aussi pédagogiques que nous pose l'évènement du judéocide pendant la deuxième guerre mondiale. Comment ce mal était-il possible? Pollefeyt répond entre autres que le mal se produit toujours à travers un certain degré d'auto-illusion. Peut-on pardonner les coupables? Comment penser Dieu après la Shoah? L'auteur milite en faveur d'une conception chrétienne d'un Dieu plus grand que le mal. Il traite de la signification "révolutionnaire" de *Nostra Aetate*, qui n'est que le début d'un chemin non achevé. Un des essais touche à la question politique de l'état d'Israël. La foi chrétienne en la résurrection offre une réponse à la Shoah: faire confiance à un Dieu qui transforme le mal que nous faisons peut inspirer l'humanité dans la lutte contre toutes les formes de violence et d'exclusion, afin que "Hitler" ne soit pas vainqueur.